

Φίλιππος Κ. Βασιλόγιαννης

**Ενώπιον του Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης:
ο Hans Kelsen και ο Carl Schmitt για την αρχή
*nullum crimen, nulla poena sine lege***

I suppose the first person ever charged with murder
might have said: «now see here. You can't do that.
Murder hasn't been made a crime yet»

Hartley Shawcross¹

Αποσπάσματα βιογραφικού λόγου²

1.

Η απόπειρα πραξικοπήματος της 13.3.1920 βρίσκει τον Gustav Radbruch στη θέση του καθηγητή στη Νομική Σχολή του Κιέλου. Μαζί με τον βοηθό του Hermann Heller, τον μετέπειτα σπουδαίο συνταγματολόγο που πέθανε πρόωρα στην εξορία (την 5.11.1933 στη Μαδρίτη), πρωτοστατεί στην ένοπλη αντίσταση των εργατών κατά των πραξικοπηματιών, συλλαμβάνεται και γλιτώνει από την εκτέλεση στο παρά πέντε (λόγω της αποτυχίας του κινήματος). Το κύρος του, μεταξύ των διανοουμένων και των πολιτικών της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, υπήρξε απαράμιλλο: είναι

¹ Ο επί κεφαλής της βρετανικής κατηγορούσας αρχής στη Δίκη της Νυρεμβέργης, κατά την εναρκτήρια ομιλία του, αντικρούοντας την *ex post facto* ένσταση in Joseph E. Persico, *Nuremberg: Infamy on Trial* (New York: Penguin Books, 1994), σ. 138.

² Για τις πραγματολογικές αναφορές στους παράλληλους βίους των επόμενων παραγράφων βλ., εντελώς ενδεικτικά, Robert Alexy, «Gustav Radbruch (1878-1949)», *Christiana Albertina* 58 (2004), σς 47 επ., Oona A. Hathaway και Scott J. Shapiro, *The Internationalists: How a Radical Plan to Outlaw War Remade the World* (New York: Simon & Schuster, 2017), σς 244 επ., 268 επ., A. Javier Treviño, «Introduction», in Hans Kelsen, *General Theory of Law & State* (New Brunswick: Transaction, 2006), σς xxii επ., Reinhard Mehring, *Carl Schmitt: Aufstieg und Fall* (München: Verlag C. H. Beck, 2009), σ. 295, Carl Schmitt, *Antworten in Nürnberg* (Berlin: Duncker & Humblot, 2000), σ. 60, του ίδιου, *Glossarium: Aufzeichnungen der Jahre 1947 - 1951* (Berlin: Duncker & Humblot, 1991), σ. 308, Scott Horton, «Through a Mirror, Darkly: Applying the Geneva Conventions to 'A New Kind of Warfare'», in Karen J. Greenberg (επ.), *The Torture Debate in America* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), σς 139 επ., Παύλου Σούρα, «Καρλ Σμιτ: Από τη Βαϊμάρη στο σήμερα μέσω Τρίτου Ράιχ», *The Athens Review of Books* 16 (Μάρτιος 2011), σ. 8 σημ. 2. Επίσης, για το γενικότερο διανοητικό κλίμα, βλ. τη μελέτη μου, «Ο Αριστόβουλος Μάνεσης στη Βαϊμάρη», *Το Σύνταγμα* 3/2015, σς 463 επ., καθώς και τις σχετικές αναπτύξεις μου («παρατεταμένος γερμανικός μεσοπόλεμος...») στο υπό έκδοση βιβλίο μου, *Φιλοσοφία μετά John Rawls* (Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία, 2020).

ο πρώτος καθηγητής πανεπιστημίου που την 9.5.1933 παύεται (από την εν τω μεταξύ θέση του στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης), χωρίς να είναι –σημειωτέον– εβραϊκής καταγωγής (ή κομμουνιστής).

2.

Ομοίως παύεται και ο Hans Kelsen, καθηγητής από το 1930 στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας. Προηγουμένως, με εντολή του τότε καγκελαρίου της Αυστρίας Karl Renner³, ο Kelsen συμβάλλει αποφασιστικά στην εκπόνηση του νέου συντάγματος της Αυστρίας και συλλαμβάνει τον θεσμό του συνταγματικού δικαστηρίου. Υπηρετεί ως μέλος τού εν λόγω Δικαστηρίου από το 1921 μέχρι το 1930, οπότε αποχωρεί, μετά την πολιτική θύελλα που προκαλεί η απόφασή του σε ένα ζήτημα εγκυρότητας του γάμου, και εγκαταλείπει οριστικά την... καθολικώς διαμαρτυρομένη Αυστρία.

3.

Ο Kelsen, το 1932, ως Κοσμήτωρ της Σχολής, δεν στέκεται εμπόδιο στη διαδικασία μετάκλησης του Carl Schmitt. Στην από 7.10.1932 επιστολή του γράφει προς τον Schmitt: «Είμαι πεπεισμένος ότι, παρά τις επιστημονικές μας αντιθέσεις, θα μπορούσαμε ανθρωπίνως να συνεννοηθούμε κατ' άριστο τρόπο»· ο δε Schmitt, στην από 20.11.1932 απαντητική επιστολή του, τον διαβεβαιώνει για τη συναδελφική και αρμονική του μελλοντική συνεργασία. Κατά την εθνικοσοσιαλιστική οικονομία δυνάμεων, ο Kelsen, αν και εβραϊκής καταγωγής, θα μπορούσε να παραμείνει στη θέση του με ομόφωνη απόφαση της Σχολής (ως «αναντικατάστατος» – και ο Kelsen ήταν ασφαλώς αναντικατάστατος). Ο μόνος που αρνείται την ψήφο του είναι ο Schmitt. (Πρόκειται για μία ακόμη κακοήθειά του και –δυστυχώς– όχι για τη χειρότερη.)

4.

Ο Schmitt, σε μια ραδιοφωνική συνέντευξή του το 1972⁴, δεν αποφεύγει να αναρωτηθεί εξυπνακίστικα (αλλά και αδιάντροπα) τι θα έκανε στη θέση του, υπό το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς, ο νομικός θετικιστής Kelsen. Ο τελευταίος, βέβαια, διέκρινε αυστηρά και τη νομική θεωρία από τη νομική πράξη («[η] κανονιστική επιστήμη του δικαίου περιγράφει το δίκαιο από μια εξωτερική οπτική γωνία», ισχυρίζεται, π. χ., και στη μεταπολεμική του *General Theory of Law and State*⁵) και η αξιολογικά ουδέτερη, όπως την ήθελε,

³ Λαμπρή, βέβαια, η μονογραφία του, *Die Rechtsinstitute des Privatrechts und ihre soziale Funktion: Ein Beitrag zur Kritik des bürgerlichen Rechts* (Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, 1965).

⁴ Αναφορά του Petar Bojanić, «Will the Judgment in the Hague Trial Constitute a Precedent in International Law? On the great crime (*mala in se; scelus infandum*) and sovereignty», *Социолошки преглед* 40 (2006), σς 100 επ. σημ. 19.

⁵ Βλ. σ. 164.

θεωρία του δεν προδίκαιζε ασφαλώς την προσωπική του στράτευση στον εθνικοσοσιαλισμό (του οποίου, ως εβραϊκής καταγωγής, υπήρξε θύμα με την έμμεση συνέργεια μάλιστα του Schmitt). Τι θέλει, αλήθεια, να μας πει εδώ ο αναλώσιμος *Kronjurist*; Ότι ο ίδιος δεν προσχώρησε στον εθνικοσοσιαλισμό από νομιμοφροσύνη;... Εν πάση περιπτώσει, ο Schmitt επικαλείται, στη συνέχεια, μια αντιγνωμία τού Kelsen, το 1926, με τον ανταγωνιστή ομότεχνό του Alexander Hold von Ferneck. Ο τελευταίος ρωτά τον Kelsen, αν θα θεωρούσε ως ισχύον δίκαιο την απόφαση ενός παράφρονα νομοθέτη να στέλνει στο εκτελεστικό απόσπασμα δέκα άτομα κάθε εβδομάδα, εξ αιτίας του χρώματος των μαλλιών τους (αν έχετε περιέργεια: κόκκινου), και ο Kelsen του απαντά χωρίς κανένα ενδοιασμό: «Είμαι νομικός, όχι ηθικολόγος».

5.

Αν μόνος ο πρωτανικός λόγος του Martin Heidegger, το 1933, «ατιμάζει τη φιλοσοφία» (κατά τον Benedetto Croce⁶), μόνη μια διάλεξη του Schmitt, το 1936, για τον αγώνα της γερμανικής νομικής επιστήμης κατά του εβραϊκού πνεύματος⁷, ατιμάζει την επιστήμη του δικαίου. Ο Schmitt καλεί σε ένα νομικό ολοκαύτωμα: οι γνώμες των Εβραίων νομικών δεν είναι απλώς κατώτερες από εκείνες των Γερμανών, αλλά, ως παρακμιακές και παρασιτικές, πρέπει να εξαφανιστούν από τη γερμανική επιστήμη του δικαίου. Δεν είναι καν δυνατόν, κατά τον ίδιο, να παραπέμπονται οι Εβραίοι νομικοί κατά τον συνήθη τρόπο, και μόνον από ανευθυνότητα θα μπορούσε κάποιος Γερμανός να επικαλεστεί μια εβραϊκή συγγραφική αυθεντία. Η φυλετική καταγωγή του συγγραφέα, που πρέπει να αποτελεί αντικείμενο ενδελεχούς έρευνας, είναι κρίσιμη, και όχι το περιεχόμενο του έργου του. Οι νομικές βιβλιοθήκες πρέπει να αποκτήσουν τον χώρο αποθήκευσης: *Judaica*.

6.

Μετά την εκδίωξή του από το Πανεπιστήμιο της Κολωνίας, ο Kelsen, αντιμετώπιζοντας σχεδόν παντού τον καλπάζοντα αντισημιτισμό, διδάσκει στο *Institut universitaire de hautes études internationales* της Γενεύης⁸ στα γαλλικά. Στα γερμανικά δύναται μιν να διδάξει στο Πανεπιστήμιο της γενέτειρας Πράγας (στην οποία καταφεύγει με τρόπο περιπετειώδη), αλλά μόνο με την προστασία της αστυνομίας: ήδη στην εναρκτήρια

⁶ Βλ. Guido Schneeberger, *Nachlese zu Heidegger: Dokumente zu seinem Leben und Denken* (Bern: αυτοέκδοση, 1962), σ. 111.

⁷ Βλ. «Die deutsche Rechtswissenschaft im Kampf gegen den jüdischen Geist», *Deutsche Juristen-Zeitung* 41 (1936), σς 1193 επ.

⁸ Εκεί επιβλέπει και τη διδακτορική διατριβή ενός φερέλπιδος νεαρού: Panayis Papaligouras, *Théorie de la société internationale* (Genève: Kundig, 1941). (Παρεμπιπτόντως, και με όλο τον σεβασμό, έχω την εντύπωση ότι, όχι απλώς περισσότερο νεοκαντιανισμό, αλλά και περισσότερο Kant θα βρούμε στην εν λόγω διατριβή από ό,τι, π. χ., στο έργο του Κωνσταντίνου Τσάτσου.)

παράδοσή του, ακροδεξιές ομάδες απαιτούν και επιτυγχάνουν να αποχωρήσουν από την αίθουσα διδασκαλίας οι φοιτητές που δεν είναι Εβραίοι ή κομμουνιστές και προπηλακίζουν τους εναπομείναντες. Το 1940, στα 60 του, ο Kelsen αναγκάζεται να διδάξει αυτή τη φορά στα αγγλικά. Αρχικά στο Harvard (όχι σε θέση αντάξιά του) και, εν συνεχεία, με την υποστήριξη του σπουδαίου Roscoe Pound, ως καθηγητής μεν στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας, αλλά σε Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης. Ο Kelsen θα κλείσει μάλλον τους λογαριασμούς του με τον παρατεταμένο Μεσοπόλεμο ως νομικός σύμβουλος μιας επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών, συμβάλλοντας από τη θέση αυτή στην προετοιμασία της Δίκης της Νυρεμβέργης.

7.

Την 12.9.1945 ο – αντιθετικιστής πλέον – Radbruch διανέμει στους φοιτητές του στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης το περιώνυμο ολιγοσέλιδό του με τίτλο: *Πέντε λεπτά φιλοσοφίας του δικαίου*⁹. (Θα το επικαλεστούμε στις καταληκτικές σκέψεις μας.)

8.

Την 21.4.1947, τώρα ενώπιον του ανακριτή, όταν ο τελευταίος επικαλείται τις (ανώνυμες) πηγές του, ο Schmitt (που σε μια Δίκη της Νυρεμβέργης για εγκλήματα κατά της επιστήμης του δικαίου θα είχε από τους πρώτους παραπεμφθεί..) δεν θα αποφύγει τη γελοιοποίηση, ισχυριζόμενος ότι ο Radbruch είναι πολιτικός: δεν κατανοεί, δηλαδή, πώς κάποιοι εξακολουθούσαν να πηγαίνουν στο γραφείο τους και επί εθνικοσοσιαλισμού. Ο Radbruch αφήνει τον μάταιο τούτο κόσμο την 23.11.1949. Την 8.8.1950 ο Schmitt γράφει στο ημερολόγιό του (μεταφράζω μόνο τα γερμανικά): «Homo homini Radbruch. We don't kill them, we drive them to suicide. Ίδού ο κανόνας του αυστηρού ανθρωπιστικού λειτουργικού ως προς τον τελετουργικό φόνο. Ο άνθρωπος δεν σκοτώνει· μόνο σπρώχνει τους άλλους στην αυτοκτονία, tout doucement».

9.

Σύμφωνα με το από 15.9.1941 υπόμνημα του ναυάρχου Wilhelm Canaris, που αργότερα, λίγες ημέρες πριν από το τέλος του Πολέμου, εκτελέστηκε για εσχάτη προδοσία, αν και η Σύμβαση της Γενεύης δεν ήταν εφαρμοστέα, εν τούτοις, κατά το (δεσμευτικό) εθιμικό διεθνές δίκαιο, οι στρατιώτες του σοβιετικού στρατού που έπεφταν στα χέρια του γερμανικού έπρεπε να αντιμετωπίζονται ως αιχμάλωτοι πολέμου. Το εν λόγω υπόμνημα δεν έγινε δεκτό από τον στρατάρχη Wilhelm Keitel,

⁹ Βλ. «Fünf Minuten Rechtsphilosophie», in *Rechtsphilosophie* (Stuttgart: K.F. Koehler Verlag, 8^η έκδ. 1973), σς 327 επ.

γεγονός που άσκησε ασφαλώς επιρροή στην καταδίκη του σε θάνατο κατά τη Δίκη της Νυρεμβέργης. Ο ναύαρχος Canaris δεν ήταν, βέβαια, νομικός, αλλά προς τιμήν του υπέγραψε το υπόμνημα που είχε συντάξει, ως νομικός σύμβουλος του Γενικού Επιτελείου, ο έγκριτος νομικός Helmuth James von Moltke, που αργότερα, την 23.1.1945, θα έχανε και αυτός τη ζωή του με την κατηγορία της προδοσίας.

10.

Ο Kelsen μάλλον εξαφανίζεται στη μεταπολεμική γερμανική επιστήμη του δικαίου¹⁰, καθότι η θεωρία του είναι μεν τυποκρατική, είναι όμως και φιλελεύθερη και δημοκρατική (παρά τον ηθικό σχετικισμό, αν όχι σκεπτικισμό του ίδιου, και όχι εξ αιτίας του, όπως θα το προτιμούσε), ιδίως όμως –πολύ φοβούμαι– και διότι ο ίδιος είναι Εβραίος. Είναι οι ίδιοι ακριβώς λόγοι που καθιστούν το ρωμαϊκό δίκαιο, κατά τον Schmitt¹¹, ξένο σώμα στο γερμανικό πνεύμα. Η μεταπολεμική γερμανική επιστήμη δεν ανήκει, άραγε, στον παρατεταμένο γερμανικό μεσοπόλεμο και η σχολή του Schmitt, στον οποίο απαγορεύεται, βέβαια, η πανεπιστημιακή διδασκαλία, μήπως δεν δεσπόζει στις κρατούσες συντηρητικές (ανεξαρτήτως κομματικής ιδεολογίας και λειτουργήματος¹²) αντιλήψεις για το σύνταγμα; – π. χ. ως προς την ανεπάρκεια της θεμελίωσης του συντάγματος στις αρχές του πολιτικού φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας και μόνο. Το σκάνδαλο ως προς τη μετά θάνατον αποκάλυψη του βίου και της πολιτείας ενός από τους πλέον προβεβλημένους Γερμανούς συνταγματολόγους, του (αμετανόητου μέχρι τον θάνατό του εθνικοσοσιαλιστή) Theodor Maunz (Maunz-Dürig, *Grundgesetz...*)¹³, ήταν μάλλον η κορυφή του υφέροντος παγόβουνου¹⁴.

¹⁰ Βλ., αναλυτικά, Frieder Günther, «The Neglect of Hans Kelsen in West German Public Law Scholarship, 1945–1980», in D. A. Jeremy Telman (επ.), *Hans Kelsen in America - Selective Affinities and the Mysteries of Academic Influence* (Dordrecht: Springer, 2016), σς 217, 219, 220 επ., 223, 224, 225.

¹¹ Βλ. «Nationalsozialistisches Rechtsdenken», *Deutsches Recht: Zentralorgan des Bundes Nationalsozialistischer Deutscher Juristen* 4 (1934), σς 225 επ.

¹² Βλ., π. χ., Ernst-Wolfgang Böckenförde «Η γένεση του κράτους από την προϊούσα εκκοσμίκευση: το παράδοξο του φιλευθερισμού», μετ. Πέτρου Γιατζάκη, *Νέον Πλανόδιον* 3 (2016), σ. 87.

¹³ Βλ. Michael Stolleis, «Theodor Maunz - Ein Staatsrechtslehrerleben», in *Recht im Unrecht: Studien zur Rechtsgeschichte des Nationalsozialismus* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1989), σς 306 επ.

¹⁴ Π. χ.: «Στις 22 Ιουνίου [1970] οι φοιτητές της Νομικής... αποφάσισαν ότι 'ο [Hans Schneider] δεν θα διδάξει ποτέ ξανά'. Ένας καθηγητής χαστούκισε φοιτήτρια... [Ο Καθηγητής Schneider] τους είχε αντιπαλέψει, χρησιμοποιώντας τον νόμο ως όπλο, ενώ συγχρόνως κήρυττε την απολιτική τυπικότητα και ουδετερότητα του δικαίου. Το 1938, βέβαια, είχε αναγνωρίσει τη βούληση και προσταγή του Φύρερ ως την πηγή όλου του δικαίου» (Bernhard Schlink, *Guilt about the Past* [St Lucia: University of Queensland Press, 2009], σς 94 επ.). Μεταξύ των προβεβλημένων φοιτητών που δεν επέτρεψαν στον Schneider να διδάξει ήταν ο Volker Neumann (ίσως ο πιο γνωστός θεωρητικός τους). Το επεισόδιο απασχόλησε και την (αναφερομένη στη συνέχεια του κυρίως κειμένου) αλληλογραφία Schmitt και Ernst Forsthoff (βλ. *Briefwechsel Ernst Forsthoff - Carl Schmitt (1926 - 1974)* [Berlin: Akademie Verlag., 2007], σς 514 επ.) και, αργότερα, πάρα λίγο να στοιχίσει στον Neumann την είσοδό του, ως μέλους, στην Ένωση Γερμανών Συνταγματολόγων (ψηφοί 87 προς 61 με 17

11.

Την 3.3.1972, ο Ernst Forsthoff, καθηγητής του δημοσίου δικαίου, γράφει σε μια επιστολή του προς τον Schmitt, του οποίου υπήρξε ευνοούμενος: «Η Νότια Αφρική με δελεάζει από μακρού τόσο για το τοπίο της όσο και πολιτικά. Θα ήθελα να γνωρίσω επί τόπου την πολιτική του απαρτχάιντ»¹⁵. Είναι γνωστό ότι ο Forsthoff ορίστηκε Πρόεδρος του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Κύπρου με υπόδειξη του Θεμιστοκλή Τσάτσου. Σε πρόσφατο τεύχος της καλής *Athens Review of Books* (ARB) αναδημοσιεύεται με τίτλο: «Καρλ Σμιτ: ο 'Κρονιουρίστ' του Τρίτου Ράιχ» το δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου του Mark Lilla, *Η σαγήνη των Συρακουσών*¹⁶. Η ελληνική έκδοση του βιβλίου συνοδεύεται από πρόσθετες καίριες υποσημειώσεις που φέρουν την υπογραφή της ARB. Στις εν λόγω υποσημειώσεις αναφέρονται τα πραγματικά αίτια του παραγκωνισμού του Schmitt μετά το 1936, επισημαίνεται ότι η αποκατάσταση των Γερμανών φιλελευθέρων του μεσοπολέμου ουδέποτε έλαβε χώρα «με συνένοχη και την αριστερά», επίσης, συναφώς, ο αντιφιλελευθερισμός κάποιων προβεβλημένων μεταπολεμικά μαθητών του Schmitt (ο ένας εξ αυτών, ήδη αναφερθείς¹⁷, σοσιαλδημοκρατικών κατά τα λοιπά πολιτικών πεποιθήσεων, υπήρξε επιφανής δικαστής του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου) και ορθά διευκρινίζεται ότι η (δημοψηφισματική) υπεράσπιση της δημοκρατίας από τον Schmitt είναι ριζικά αντιδημοκρατική. Σε υποσημείωση (της ARB)¹⁸, διαβάζουμε, λοιπόν, και τα εξής εύστοχα και πολύ σημαντικά:

Θα άξιζε... τον κόπο να αναλυθούν κάποτε τα έντονα αντιφιλελεύθερα στοιχεία με τα οποία επιχειρεί με πολύ έντεχνο τρόπο να μπολιάσει τη συνταγματική θεωρία [ο Schmitt], και τα οποία άσκησαν μεγάλη όσο και επικίνδυνη επιρροή στη θεωρία του συνταγματικού δικαίου, ιδίως στη Γερμανία, αλλά και στη χώρα μας.

Ακολουθούν (στο βιβλίο) τρία πασίγνωστα ονόματα Ελλήνων συνταγματολόγων. Στην αναδημοσίευση, χωρίς καν νύξη (πολύ νερό κύλησε κάτω από τις γέφυρες του Σηκουάνα από το 2014), έχει αφαιρεθεί το τρίτο όνομα...

12.

αποχές – επικράτησε, με ευφυείς χειρισμούς, η νεότερη γενιά...): βλ. του ιδίου, *Carl Schmitt als Jurist* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2015), για το θέμα μας, σς 518 επ.

¹⁵ Βλ. *Briefwechsel Ernst Forsthoff - Carl Schmitt (1926 - 1974)*, σ. 329.

¹⁶ (Αθήνα: Athens Review of Books, 2014).

¹⁷ Βλ. σημ. 11.

¹⁸ Υπ' αριθ. 9, σς 98 επ. του βιβλίου και, αντιστοίχως, 62 της αναδημοσίευσής (ARB 110 [Οκτώβριος 2019]).

Αγορεύοντας ο έγκριτος νομικός Ηλίας Ηλιού επί του σχεδίου ψηφίσματος «περί του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967» κ. λπ., αποφαίνεται¹⁹:

[Τ]ο Δικαστήριο της Νυρεμβέργης εφήρμοσεν αναδρομικώς νόμους, διατί έκαμε σωστήν θεωρίαν.

13.

Σύμφωνα με την τεκμηρίωση του Tony Judt²⁰, αμέσως μετά την ολοκλήρωση της Δίκης της Νυρεμβέργης, τον Οκτώβριο 1946, μόλις το 6% των Γερμανών θα την θεωρούσε «μη ακριβοδίκαιη», ωστόσο, τέσσερα έτη αργότερα, αυτό θα το συμεριζόταν ένας στους τρεις. Ήδη το 1952 ένας στους τέσσερις θα είχε θετική γνώμη για τον Adolf Hitler...

Νυρεμβέργη

Με την από 8.8.1945 Συμφωνία του Λονδίνου, συνεστήθη, ως γνωστόν, το Διεθνές Στρατιωτικό Δικαστήριο της Νυρεμβέργης²¹. Στο άρθρο 6 του Καταστατικού του προβλεπόταν η τιμωρία των μεγάλων εγκληματιών για εγκλήματα «κατά της ειρήνης», «πολέμου» και «κατά της ανθρωπότητας», κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Υποστηρίχθηκε, λοιπόν (και υποστηρίζεται), όχι μόνον από αντισημίτες, δεδηλωμένους ή κρυπτομένους, αλλά και από φιλελεύθερη οπτική γωνία (τη μόνη ίσως παραδεκτή, αν και, όπως θα δούμε, αβάσιμη), ότι οι εν λόγω προβλέψεις, και ως προς την ίδια την πρόβλεψη ατομικής ποινικής ευθύνης, παραβίασαν, εν ονόματι της απονομής μεταβατικής δικαιοσύνης²², τη θεμελιώδη αρχή της απαγόρευσης της αναδρομικής εφαρμογής των ποινικών νόμων (*nullum crimen, nulla poena sine lege*)²³. (Μια δεύτερη κύρια αντίρρηση, εκτός του παρόντος θέματος, αφορά τη συγκλίνουσα μομφή της επιλεκτικότητας: ότι πρόκειται, δηλαδή, για τη δικαιοσύνη των

¹⁹ Βλ. Γιώργη Θ. Κρεμμυδά, *Οι άνθρωποι της Χούντας μετά τη Δικτατορία* (Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας, 1994) σ. 306.

²⁰ Βλ. Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945* (London: William Heinemann: London, 2005), σ. 58.

²¹ Βλ., προχείρως, Α. Ι. Σβώλου - Γ. Κ. Βλάχου, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος: ερμηνεία, ιστορία, συγκριτικόν δίκαιον Β'* (Αθήνα: χ. εκδ. 1955), σς 85 επ. σημ. 28.

²² Ως προς το φιλοσοφικό ζήτημα, βλ., ευσύνοπτα, το σχετικό λήμμα της έγκυρης διαδικτυακής *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (<https://plato.stanford.edu>): Nir Eisikovits, «Transitional Justice», §§ 2.1 επ., ιδίως, στο θέμα μας, 2.2.1.

²³ Για την αρχή βλ., ενδεικτικά, από την ελληνική βιβλιογραφία, Νικολάου Κ. Ανδρουλάκη, *Ποινικό δίκαιο: γενικό μέρος I* (Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 2006), σς 93 επ., Γ. Α. Μαγκάκη, *Ποινικό δίκαιο*, (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 3^η έκδ. 1984), σς 81 επ., Χρίστου Χ. Μυλωνόπουλου, *Ποινικό δίκαιο: γενικό μέρος I* (Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 2007), σς 58 επ., και Κωνσταντίνου Π. Τσίνα, *Απαγορευμένη αναλογία & επιτρεπτή ερμηνεία του ποινικού νόμου: μια συμβολή στην μεθοδολογία του ποινικού δικαίου* (Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Π. Ν. Σάκκουλα, 2010), σς 395 επ.

νικητών αδιακρίτως. Διαδικαστικά πάντως, όχι και ουσιαστικά²⁴, ένα δικαστήριο νικητών δεν δύναται, ασφαλώς, να αποτελέσει καλό προηγούμενο.)

Η Δίκη της Νυρεμβέργης, επομένως, υπήρξε, άραγε, δίκη σκοπιμότητας, επειδή πράγματι πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο δεν υπήρχε γραπτός κανόνας δικαίου που αφ' ενός να προβλέπει ατομική ποινική ευθύνη για τα ανωτέρω εγκλήματα και αφ' ετέρου να ορίζει τα στοιχεία τους (κατά τη διατύπωση του άρθρου 7 § 1 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος); Και αν όχι, γιατί; Σήμερα, πάντως, γίνεται γενικά δεκτό ότι στο δίκαιο των διεθνών εγκλημάτων η εν θέματι αρχή δεν ισχύει· δεν απαιτείται, δηλαδή, να είναι ο σχετικός ποινικός κανόνας δικαίου γραπτός (*lex scripta*)²⁵. Ήδη, κατά το άρθρο 7 § 2 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η αρχή δεν αφορά

την τιμωρίαν ενόχων διά πράξεις ή παραλείψεις, αι οποίαι, καθ' ην στιγμήν διεπράχθησαν ήσαν εγκληματικά συμφώνως προς τας αναγνωριζομένας υπό των πολιτισμένων εθνών γενικάς αρχάς Δικαίου.

(Στο ζήτημα της εναρμόνισης της Σύμβασης προς το Σύνταγμα, ή το αντίστροφο, θα επανέλθουμε στην τελευταία ενότητα.) Ομοίως, και κατά την ερμηνεία του Καταστατικού του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, αρκεί, προς θεμελίωση του αξιοποίνου, και μη γραπτός κανόνας δικαίου (δηλαδή αρχή ή έθιμο)²⁶.

Πρόκειται άραγε για την εκ των υστέρων νομιμοποίηση της Δίκης της Νυρεμβέργης; Η εξαγγελία των ανωτέρω αρχών αφορά πάντως το ιστορικό μέλλον (και όχι ακριβώς τον ιστορικό του μέλλοντος).

Schmitt

Εν όψει της Δίκης της Νυρεμβέργης, στην από 25.8.1945 γνωμοδότησή του, αδημοσίευτη –σημειωτέον– μέχρι το 1994²⁷, ο Schmitt, «διαπρεπής αλλά διαβόητος»²⁸, υποστηρίζει και τα εξής²⁹: «Η ωμότητα και

²⁴ Κατά τον Jürgen Habermas, «Kants Idee der ewigen Frieden – aus dem historischen Abstand von 200 Jahren», in *Die Einbeziehung des Anderen: Studien zur politischen Theorie* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1996), σ. 212, το Δικαστήριο της Νυρεμβέργης, αν και *ad hoc*, βασίστηκε σε αρχές που αναγνωρίστηκαν από τα Ηνωμένα Έθνη ως αρχές του διεθνούς δικαίου: η απόφασή του, συνεπώς, εκδήλωσε δύναμη δικαιοπλαστικού προηγούμενου.

²⁵ Βλ. Χρίστου Χ. Μυλωνόπουλου, *Ποινικό δίκαιο*, σ. 63

²⁶ Ο. π.

²⁷ Βλ. *Das internationalrechtliche Verbrechen des Angriffskrieges und der Grundsatz «Nullum crimen, nulla poena sine lege»* (Berlin: Duncker & Humblot), ως προς το θέμα μας ιδίως σς 17 επ..

²⁸ Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 1980), σ. 43 σημ. 35.

²⁹ *Das internationalrechtliche Verbrechen des Angriffskrieges und der Grundsatz «Nullum crimen, nulla poena sine lege»*, σς 16 επ.

η κτηνωδία» του Ολοκαυτώματος, το οποίο ο ίδιος αποκαλεί *scelus infandum*, «υπερβαίνει τον φυσιολογικό ανθρώπινο νου» και διαρρηγνύει

την πλαισίωση όλων των συνήθων και οικείων ορίων του διεθνούς και του ποινικού δικαίου. Τέτοια εγκλήματα έχουν προγράψει τους αυτουργούς τους στην ολότητά τους, θέτοντάς τους εκτός δικαίου και καθιστώντας τους επικηρυγμένους.

Στο τέλος της γνωμοδότησης έχει ο ίδιος προσθέσει μια σημείωση στα αγγλικά (απευθυνόμενος, προφανώς, σε Άγγλους και ιδίως Αμερικανούς παράγοντες της μελλοντικής δίκης, όχι και τόσο άγνωστους τη στιγμή συντάξεως της γνωμοδότησεως, και στη σημείωση αυτή περιέργως παραπέμπει και στο κυρίως κείμενό του στα γερμανικά³⁰), διευκρινίζοντας κατηγορηματικά ότι «η ανθρωπότητα οφείλει να τιμωρήσει το *scelus infandum* του Hitler και των συνεργών του»³¹.

Η γνωμοδότησή του, όχι μόνον υπήρξε άχρηστη για το πρόσωπο που ζητήθηκε, τον βιομήχανο Friedrich Flick³²: είχε αρχικώς πιθανολογηθεί ότι αυτός θα διωχθεί για εγκλήματα που, κατά τον Schmitt, εφαρμοζόταν η υπό εξέταση αρχή· αλλά η γνωμοδότηση (του επιτόλαια βιαστικού Schmitt) θα μπορούσε να αποβεί και επικίνδυνη. Ο Flick, τελικά, διώχθηκε (και καταδικάσθηκε στο πλαίσιο άλλης εκ των ιστορικών δικών της εποχής) για τη συμμετοχή του στο «άφατο ανοσιούργημα» (συγκεκριμένα, για εκμετάλλευση της εργασίας των κρατουμένων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και, εν συνεχεία, μαζικής εξόντωσης).

Ο Schmitt, θέτοντας το ζήτημα του «αφάτου ανοσιουργήματος» εκτός δικαίου, κλείνει το μάτι στους νομικούς της ηπειρωτικής Ευρώπης, κατά τους οποίους νόμος = *lex scripta*: είτε νομικός θετικισμός ή τυποκρατία είτε πολιτική (δηλαδή κακή: εκείνο το *silete theologi in munere alieno...*) θεολογία (εν προκειμένω, ότι είναι αδύνατος ο κολασμός, ο θάνατος, δηλαδή, των «επικηρυγμένων», χωρίς να βρωμίσουμε τα χέρια μας, ασκώντας υπερβατική βία). Συγχρόνως, όμως, φροντίζει να κλείσει το μάτι και στην πολιτικά κυρίαρχη πλευρά και ιδίως στην προσωποποίηση της Δίκης: τον Robert Jackson, αφήνοντας να εννοηθεί ότι, κατ' αντιδιαστολήν προς τα *mala prohibita* (του ενδιαφερόμενου βιομηχάνου), το «άφατο ανοσιούργημα» δύναται ευχερώς να θεωρηθεί (κατά τούτο ορθά!) ότι ανήκει στα *mala in se*. Ο Schmitt θα ήταν προδήλως ασυνεπής στην ίδια τη γνωμοδότησή του (διότι, κατά τα λοιπά, υπήρξε διαβόητος και για τον καιροσκοπισμό του), αν υποστήριζε, έστω κατά την ηπειρωτική νομική παράδοση (στην οποία, κατ' αρχήν, δεν ανήκε πάντως

³⁰ Ο. π.

³¹ Ο. π., σ. 80.

³² Βλ., ενδεικτικά, Oona A. Hathaway Scott J. Shapiro, *The Internationalists*, σς 271 επ.

ο ίδιος), τη διακριτική εξαίρεση του «αφάτου ανοσιουργήματος» από την εφαρμογή της εν θέματι απόλυτης, κατά τις ίδιες παραδοχές, αρχής: γι' αυτό η αρχή πρέπει μοιραία να εφαρμοσθεί μόνο σε εντός δικαίου ανοσιουργήματα, όπως (τυχαίο;) του ενδιαφερομένου για τη γνωμοδότηση. (Συγχέοντας και αυτός το πραγματικό με το κανονιστικό συνηγορεί³³, συναφώς, υπέρ του να μη αποτελέσει η τυποποίηση του «αφάτου ανοσιουργήματος» προηγούμενο...)

Η γνωμοδότηση του Schmitt είναι, βέβαια, μια πολύ καλή στιγμή ενός εγκρατούς στο διεθνές δίκαιο θεωρητικού νομικού και δικηγόρου (με προηγούμενα πολύ καλά δείγματα γραφής). Έως εκεί όμως. Ο ίδιος, στα σκοτεινά ημερολόγιά του της ίδιας περιόδου, θεωρεί ότι, επιχειρηματολογώντας και υπέρ της εν θέματι αρχής, διέσωσε «την τιμή της ευρωπαϊκής νομικής επιστήμης»³⁴. Ίσως. Τη δική του πάντως δεν τη διέσωσε, αλλά απλώς την επιβεβαίωσε:

Η αφιερωμένη στην εν λόγω αρχή ενότητα της γνωμοδότησής του (μια πολύ καλή περιληπτική επισκόπηση των ισχυόντων ανά εθνική έννομη τάξη, καθώς και της συναφούς θεωρίας και πράξης), αρχίζει³⁵ με την υπενθύμιση του διεθνούς αποτροπιασμού που προκάλεσε η εθνικοσοσιαλιστική αναδρομική ποινική νομοθεσία. Πρόκειται ακριβώς για τη νομοθεσία (*lex Lubbe*) που ο ίδιος ο Schmitt σε χρόνο ύποπτο, το 1934, είχε εξάρει ως βασιζόμενη σε μια εύρωστη νέα αρχή που αντικαθιστά την παρηκμασμένη τυποκρατική αρχή του κράτους δικαίου· τη νεαρά *nullum crimen sine poena*³⁶! Σημειωτέον ότι, κατά τις υψηλές παραδόσεις του δικηγορικού σώματος, ο δικηγόρος, για τη διαφύλαξη της ακεραιότητάς του, δικαιούται να αρνηθεί την ανάληψη υποθέσεως, αν έχει εκφράσει στο παρελθόν αντίθετη προς τα συμφέροντα του πελάτη του επιστημονική άποψη. Και συναφώς, είναι ανεπίτρεπτη, κατά τις ίδιες παραδόσεις, η σύγχυση των ρόλων του γνωμοδοτούντος νομικού και του συνηγόρου³⁷.

Kelsen

Στο ζήτημα της εφαρμογής της εν λόγω αρχής, το ίδιο έτος (1945), αφιέρωσε και ο πολύς Kelsen μια ευσύνοπτη μελέτη του³⁸. Η διανοητική

³³ Ποβλ. *Das internationalrechtliche Verbrechen des Angriffskrieges und der Grundsatz «Nullum crimen, nulla poena sine lege»*, σς 80 επ.

³⁴ Βλ. Νικήτα Σινιόσογλου, *Μαύρες διαθήκες: Δοκίμιο για τα όρια της ημερολογιακής γραφής* (Αθήνα: Εκδόσεις Κίχλη, 2018), σς 55 επ.

³⁵ Βλ. *Das internationalrechtliche Verbrechen des Angriffskrieges und der Grundsatz «Nullum crimen, nulla poena sine lege»*, σ. 17.

³⁶ Βλ., και πάλι ενδεικτικά, Oona A. Hathaway Scott J. Shapiro, *The Internationalists*, σ. 252.

³⁷ Βλ. Lon L. Fuller και John D. Randall, «Professional Responsibility: Report of the Joint Conference», *American Bar Association Journal* 44 (1958), σ. 1161.

³⁸ Βλ. Hans Kelsen, «The rule against *ex post facto* laws and the Prosecution of the Axis War Criminals», *The Judge Advocate Journal* 2/3 (1945), σς 8 επ. και 46· ομοίως, του ιδίου, «Will the Judgment in the

υπεροχή του τελευταίου έναντι του Schmitt, τουλάχιστον ως προς τη νομική επιχειρηματολογία, είναι, κατά τη γνώμη μου, εμφανής. Κατά τον Kelsen (που δεν χάνει τον χρόνο του, επισκοπώντας τις οικογένειες των εννόμων τάξεων), *de lege lata* δεν τίθεται ζήτημα αναδρομικής εφαρμογής ποινικού νόμου και *de lege ferenda* υπέρτερη (της μη αναδρομικότητας) αρχή δικαιοσύνης επιτάσσει την τιμωρία των κατηγορουμένων. Ειδικότερα:

Κατά τον Kelsen, η προαναφερθείσα Συμφωνία του Λονδίνου αναμφίβολα δεν τηρεί την αρχή της μη αναδρομικότητας των ποινικών νόμων. Ωστόσο, η εν λόγω αρχή δεν αποτελεί αρχή διεθνούς δικαίου, αλλά μόνον αρχή εσωτερικών εννόμων τάξεων, η οποία μάλιστα έχει σημαντικές εξαιρέσεις. Η αρχή, κατά τον ίδιο, βασίζεται στην περισσότερο γενική ότι το *en génie* δίκαιο δεν πρέπει να εφαρμόζεται σε πρόσωπα που δεν το γνώριζαν κατά τη στιγμή που έπρατταν αντίθετα προς αυτό. Ισχύει όμως, κατά τον ίδιο, και μια άλλη γενικά αποδεκτή αρχή: ότι *άγνοια νόμου δεν συγχωρείται*. Δοθέντος, λοιπόν, συνεχίζει ο Kelsen, ότι η γνώση του αναδρομικού νόμου είναι *αδύνατη*, και η παραδοχή περί γνώσεως του δικαίου αποτελεί *πλάσμα* (εξ άλλου, θετικιστικά μιλώντας, κάθε ερμηνεία του δικαίου αποτελεί *βουλητικό ενέργημα...*), δεν υφίσταται *ψυχολογικός* διαφορά μεταξύ *αναδρομικού* και *μη αναδρομικού* μεν νόμου, η γνώση του οποίου όμως δεν είναι *εφικτή*. Ο εν λόγω νόμος, αν και *νομικά* είναι *μη αναδρομικός*, έχει *εγγενώς αναδρομικές συνέπειες*. Η αρχή –*συνεχίζει*– αφορά μόνον τους ποινικούς νόμους και δεν δεσμεύει στην περίπτωση που ο αναδρομικός νόμος είναι *υπέρ* του κατηγορουμένου (κοινός τόπος). Επίσης, δεν δεσμεύει στην περίπτωση δημιουργίας *εθίμου* ή *προδεδικασμένου* (*precedent*), κατά το αγγλοσαξονικό *κοινοδίκαιο* (*common law*) – η γνωστή θετικιστική περιγραφή... (Σημειωτέον ότι ο *αντιθετικισμός* του Schmitt του επιτρέπει να *συλλάβει καλύτερα* τις πηγές του *κοινοδικαίου* από ό,τι ο Kelsen. Δεν έχει πάντως ο ίδιος κανένα ενδιασμό να χαρίσει στη Δίκη του Jackson ό,τι ακριβώς του αρνείται ο θετικισμός του Kelsen: *ένα δεσμευτικό προηγούμενο*. Εξ άλλου, για έναν *ακολουθητέο κανόνα*, *χρειάζομαι ένα [1] προηγούμενο και έναν [1] καλό λόγο*³⁹.)

Ο Kelsen θεωρεί –*περαιτέρω*– ότι αποτελεί *εξαίρεση* από την εν θέματι αρχή και η περίπτωση που ο αναδρομικός νόμος τιμωρεί *πράξη παράνομη* μεν, αλλά *μη αξιόποινη* κατά την *τέλεσή* της. Τέτοια *εξαίρεση* αποτελεί, κατά τον ίδιο, η Συμφωνία του Λονδίνου: *ιδρύει ατομική ευθύνη για πράξεις που, όταν έλαβαν χώρα, αποτελούσαν απλώς παραβιάσεις*

Nuremberg Trial Constitute a Precedent in International Law?», *The International Law Quarterly* 1 (1947), 164 επ., και ήδη προηγουμένως, του ίδιου, *Peace through Law* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1944), σς 88 επ.

³⁹ Βλ. Ivor Jennings, *The Law and the Constitution* (London: University of London Press, 5η έκδ. 1959), σ. 136.

του ισχύοντος διεθνούς δικαίου, καθότι η ευθύνη για αυτές ήταν προηγουμένως συλλογική. Και καταλήγει ως εξής: Η αρχή αποτελεί αρχή δικαιοσύνης. Ωστόσο, συγχρόνως, η αρχή της ατομικής ευθύνης αποτελεί αρχή υπέρτερη της συλλογικής: η τελευταία είναι τυπική εκδήλωση πρωτόγονου δικαίου. Εφ' όσον οι διεθνοδικαϊκά παράνομες πράξεις που απετέλεσαν αντικείμενο της Συμφωνίας ήταν ηθικά αποτρόπαιες και οι αυτουργοί τους είχαν επίγνωση της ανηθικότητάς τους (ως προς αυτό συμφωνεί και ο Schmitt: ποιος άραγε δύναται να διαφωνήσει;), δυσκόλως θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η κρίσιμη αναδρομικότητα είναι «απολύτως» (*sic*) μη συμβατή με τη δικαιοσύνη. Εξ άλλου, κατά τον ίδιο, η ίδια η δικαιοσύνη επιτάσσει την τιμωρία των πράξεων αυτών, ανεξαρτήτως της μη αναδρομικής σχετικής ποινικής προβλέψεως:

Στην περίπτωση που δύο αιτήματα δικαιοσύνης συγκρούονται, κατισχύει το σημαντικότερο· και η τιμωρία των ηθικά υπευθύνων για το διεθνές έγκλημα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου είναι ασφαλώς πολύ σημαντικότερη από τη συμμόρφωση προς έναν μάλλον σχετικής αξίας κανόνα κατά της αναδρομικότητας των νόμων, με τόσες πολλές εξαιρέσεις⁴⁰.

Στοιχεία φιλοσοφίας του ποινικού δικαίου

Έστω ότι οι Σύμμαχοι, κατά τη Συμφωνία του Λονδίνου, αντλούσαν την εξουσία τους από το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα: θα μπορούσαν, άραγε, κατά σύμφωνο προς το σύνταγμα τρόπο, να τιμωρήσουν τους αυτουργούς τού, κατά Schmitt, αφάτου ανοσιουργήματος, με ποινικό νόμο αναδρομικής ισχύος; Αν όχι, όπως κατά μια απολύτως νοητή συνταγματική (γραμματική) ερμηνεία, τότε, κατά τη γνώμη μου, κάτι θεμελιωδώς στρεβλό και εσφαλμένο υπάρχει είτε στο ίδιο το Σύνταγμα είτε στη συνταγματική θεωρία.

Εν προκειμένω, βάσει της εν λόγω ερμηνείας, δεν θα μπορούσε άραγε να γίνει, κατ' αρχήν, δεκτό ότι μεταξύ της συνταγματικής απαγόρευσης της αναδρομικότητας των ποινικών νόμων και της προαναφερθείσας εξαιρετικής ρήτρας της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως υπάρχει, αν όχι αντίθεση, πάντως ένταση; Η εναρμόνισή τους φαίνεται ότι επιτυγχάνεται, σε ένα επόμενο ερμηνευτικό βήμα: με την συνταγματικά κάπως εξωτική παραδοχή ότι η εξαίρεση αφορά διεθνείς εγκληματίες πολέμου⁴¹. Ο συνταγματικός λόγος ισχύος της εξαίρεσεως, ωστόσο, απαιτεί μια θεμελίωση, ανεξάρτητη της Συμβάσεως, και είναι βιβλιογραφικά μάλλον ανεύρετος. Υπ' αυτήν την έννοια, η εξαίρεση της

⁴⁰ Hans Kelsen, «Will the Judgment in the Nuremberg Trial Constitute a Precedent in International Law?», σ. 165.

⁴¹ Πρβλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό δίκαιο: ατομικά δικαιώματα* (Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1991), σ. 261.

Συμβάσεως καλείται να συμπληρώσει⁴² μεν τη συνταγματική πρόβλεψη, ανεξαρτήτως, ωστόσο, του διεθνούς δικαίου. (Γιατί το διεθνές δίκαιο είναι καθ' εαυτό κρίσιμο;) Σύμφωνα με μια τολμηρή ερμηνευτική ιδέα⁴³, η υπεροχή της Συμβάσεως έναντι του νόμου δεν σημαίνει παρά την εξομοίωσή της προς το Σύνταγμα.

Η γνώμη μου απλώς θα βρισκόταν πλησιέστερα προς αυτή του Kelsen, επειδή τόσο κατά τον ίδιο όσο και κατά τον Schmitt στον βαθμό που διασώζει «την τιμή της ευρωπαϊκής νομικής επιστήμης», η τιμωρία των εγκληματιών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (σύμφωνα με τον τελευταίο, των αυτουργών μόνο του «αφάτου ανοσιουργήματος»), με ποινικό νόμο αναδρομικής ισχύος, (μάλλον αρνητικά) δεν θέτει ζήτημα δικαίου. Εξηγούμαι: Κατά τον Schmitt της ηπειρωτικής παράδοσης, η καταδικαστική απόφαση είναι δικαϊκά ωμή (διαφορετικά, όπως προανέφερα, θα αντιμετώπιζε τον κίνδυνο της πρόδηλης αυτοαναίρεσης). Και κατά τον Kelsen, βέβαια, δεν τίθεται ζήτημα δικαίου· ωστόσο *de lege lata*, επειδή η εν θέματι αρχή αποτελεί αρχή μόνον εσωτερικών εννόμων τάξεων, η δε Συμφωνία του Λονδίνου (και όχι η Δίκη) θέτει δίκαιο. Ο προβληματισμός του ως προς τις αρχές της δικαιοσύνης είναι, ωστόσο, *de lege ferenda* (δηλαδή, απλώς ιδεολογικοπολιτικός). Αμφότεροι, λοιπόν – ο Kelsen λόγω του θετικισμού του – δεν φαίνεται ότι θεωρούν την τιμωρία των εν λόγω εγκληματιών δικαϊκά επιβεβλημένη. Εδώ, η συνταγματολογική προβληματική (του νοητικού πειράματός μας) χρειάζεται, κατά τη γνώμη μου, τη συνηγορία της ποινολογικής προβληματικής:

Μια ποινολογική αντίληψη κάνει με αξιοσημείωτη αθωότητα λόγο για «θετικισμό του ποινικού δικαίου», που δικαιολογεί μεν τη θεμελίωση ή την επαύξηση του αξιοποίνου αποκλειστικά με νόμο, ωστόσο, δεν αντιμετωπίζει τις δυσκολίες του μη εξεζητημένου νομικού θετικισμού, ιδίως ως προς την εννοιολογική διάκρισή του μεταξύ δικαίου και ηθικής⁴⁴. Γιατί άραγε; Αν, κατά τη γνώμη μου, και ο Ποινικός Κώδικας, όπως ο Κώδικας Ποινικής Δικονομίας, οφείλει να είναι ο «Κώδικας των τιμών ανθρώπων»⁴⁵, τότε πρέπει να εναρμονίσουμε την οπτική γωνία πρωτίστως του (δυννητικού) θύματος με την οπτική γωνία του δράστη: το ποινικό δίκαιο, δηλαδή, καλείται πρωτίστως να εγγυηθεί τη συμβίωσή μας υπό συνθήκες ελευθερίας και ισότητας⁴⁶, με τη συναίρεση, κατά την

⁴² Πρβλ. Α. Ι. Σβώλου - Γ. Κ. Βλάχου, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, σς 87 επ. σημ. 28.

⁴³ Βλ. Γ. Κ. Βλάχου, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος* (Αθήνα - Κομοτηνή: Έκδοσις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1979), σ. 99.

⁴⁴ Βλ. Γ. Α. Μαγκάκη, *Ποινικό δίκαιο*, σς 88 επ.

⁴⁵ Για το σχετικό φθέγμα, βλ. Νικ. Κ. Ανδρουλάκη, *Θεμελιώδεις έννοιες της ποινικής δίκης* (Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1994), σ. 27.

⁴⁶ Βλ. τη μελέτη μου, «Εκδίκηση και ανταποδοτική ποινή», *in Δίκαιο, ηθική και βιοηθική: πρακτικά διλήμματα*, διαθέσιμη στην προσωπική ιστοσελίδα μου, <http://tinyurl.com/Vassilyouannis>, στις προδημοσιεύσεις, ιδίως §§ 8.6 επ.

εγελιανή διάλεκτο, της αντίθετης προς το δίκαιο βουλήσεως εντός του δικαίου· παρέχοντας, δηλαδή, ηθικούς λόγους συμμορφώσεώς μας προς αυτό. Το ποινικό δίκαιο, με άλλα λόγια, πρέπει να απαντήσει σε προκλήσεις που αδυνατεί να απαντήσει το ιδιωτικό δίκαιο με τα δικά του μέσα: ιδίως το δίκαιο των αδικοπραξιών. Η αμηχανία κάποιων συνταγματολογικών αντιλήψεων μάλλον οφείλεται στο ότι θεωρούν ότι ο συνταγματικός νομοθέτης δρα σε κανονιστικό κενό· ότι, δηλαδή, δεν καλείται να απαντήσει και σε προκλήσεις που με τη σειρά του αδυνατεί να απαντήσει το κανονιστικά ήδη υφιστάμενο ποινικό δίκαιο με τα δικά του μέσα⁴⁷.

Όπως επισημαίνεται⁴⁸, αν ο λόγος ισχύος της εν θέματι αρχής συνίστατο, όπως κατά τον Kelsen, στη δυνατότητα και αναγκαιότητα γνώσεως του αξιοποίνου, τότε γιατί μόνη η άγνοιά του «δεν αρκεί να αποκλείσει τον καταλογισμό» (κατά το άρθρο 31 § 1 του ισχύοντος Ποινικού Κώδικα); Συνεπώς, τον πυρήνα του κανονιστικού πεδίου του ποινικού δικαίου, δεν φαίνεται ότι το καθορίζουν οι νόμοι, αλλά οι (κατηγορικοί) πρωτεύοντες επιτακτικοί ή απαγορευτικοί κανόνες⁴⁹: «Ο δράστης ανθρωποκτονίας από πρόθεση μάταια θα αξιώσει 'ευήκοον ους' για τον τυχόν ισχυρισμό του, πως δεν ήξερε ότι απαγορεύεται κανείς να... σκοτώνει!»⁵⁰ (σύμφωνος και ο Schmitt της αγγλοσαξονικής παραδόσεως ως προς τα *mala in se*⁵¹). Εν ολίγοις, δεν νοείται πλάνη περί το άδικο των, ούτως ειπείν, «φυσικών εγκλημάτων»⁵², π. χ., της ανθρωποκτονίας από πρόθεση, του βιασμού, της ληστείας ή της κλοπής. Η γνώση του αδικού σημαίνει, εν προκειμένω, την ίδια την κανονιστική ισχύ της ποινικής απαγόρευσης: στα εγκλήματα που κλήθηκε να εκδικάσει η Δίκη της Νυρεμβέργης ισχύει μάλλον η αρχή: *ουδέν έσχατο κακό άνευ της εσχάτης των ποινών*. Το έσχατο ηθικό κακό τού «αφάτου ανοσιουργήματος» είναι και δικαϊκά έσχατο.

Δεν πρόκειται, εν προκειμένω, για τις εύλογες αμφιβολίες και αμφισβητήσεις που δικαιολογούν τη νομοθετική κατάστρωση του εγκλήματος (τη μετάβαση, δηλαδή, κατά τις συμβολαϊκές θεωρίες, από τη φυσική κατάσταση στην πολιτική κοινωνία⁵³). Ο απαγορευτικός νόμος είναι ήδη, από μόνη τη γνώση της ηθικής απαγορεύσεως, πλήρως υπαρκτός⁵⁴. δηλαδή δικαϊκά δεσμευτικός. Ο νομοθέτης που επικαλείται συνταγματική

⁴⁷ Αναπτύσσω τα σχετικά ζητήματα στην υπό εκπόνηση μονογραφία μου, *Ολιγονομία: συγκριτική φιλοσοφία του κοινοδικαίου*, διαθέσιμη ό. π., στα υπό εκπόνηση.

⁴⁸ Βλ. Νικολάου Κ. Ανδρουλάκη, *Ποινικό δίκαιο*, σς 96 επ.

⁴⁹ Ο. π., σ. 97.

⁵⁰ Ο. π., σς 510 επ.

⁵¹ Κατά τον θετικιστή Kelsen, βέβαια, δεν νοείται *malum in se*. βλ., π. χ., του ιδίου, *General Theory of Law & State*, σς 51 επ.

⁵² Βλ. Νικολάου Κ. Ανδρουλάκη, *Ποινικό δίκαιο*, σ. 510.

⁵³ Πρβλ. Robert Nozick, *Anarchy, State, and Utopia* (New York: Basic Books, 1974), σς 137 επ.

⁵⁴ Πρβλ., ως προς την αντίθετη θετικιστική αντίληψη, Π. Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό δίκαιο*, σ. 266.

απαγόρευση για να μη προβλέψει με αναδρομικό νόμο την τιμωρία του έσχατου κακού δεν παίζει απλώς με τις λέξεις· όπως «ο κακόπιστος δράστης, με τη στήριξη βέβαια του δικηγόρου του»⁵⁵, διαστρέφει το ηθικό υπόβαθρο του (ποινικού) δικαίου.

Ηθικά διδάγματα

Όταν οι νόμοι αντίκεινται, πέρα από το άκρως ανεκτό όριο, προς τις αρχές της δικαιοσύνης –υποστηρίζει ο Radbruch στο προαναφερθέν ολιγοσέλιδό του– στερούνται ισχύος· και οι νομικοί, πρωτίστως οι δικαστές, πρέπει να βρουν το θάρρος να αρνηθούν τον δεσμευτικό τους χαρακτήρα⁵⁶. Στο θέμα μας, όταν οι αναδρομικοί ποινικοί νόμοι προβλέπουν την τιμωρία του έσχατου κακού, οι δικαστές πρέπει να κλείσουν τα αυτιά τους στον σαγηνευτικό μύθο των συνταγματολογικών σειρήνων: να έχουν, δηλαδή, τη φιλοσοφική αυτοπεποίθηση να τους εφαρμόσουν.

Ίσως ακούγεται αλαζονικό, ωστόσο, οποιαδήποτε ηθική και πολιτική φιλοσοφία, οντολογία, γνωσιολογία ή θρησκεία κ. λπ. ηχηρά παρόμοια συνήθως με κεφαλαία αρχικά (όπως και οποιοδήποτε σύνταγμα ή συνταγματική [ψευδο]θεωρία) που δεν θα μπορούσε να ιδρύσει το Δικαστήριο της Νυρεμβέργης και να παραπέμψει κανέναν στη Δίκη, να αντιμετωπίσει, δηλαδή, το ενώπιόν του ζήτημα ως γνήσιο ζήτημα δικαίου, απονομής δικαιοσύνης στην ονομαστική της αξία, για αυτόν και μόνο τον λόγο, ήδη βρίσκεται στον ευρύχωρο δημοκρατικό κάλαθο των αχρήστων. Τούτο το δημοκρατικό κριτήριο δεν αγγίζει μόνο τον πυρήνα

⁵⁵ Παύλος Σούρας, *Δίκαιο και δικανική κρίση: μια φιλοσοφική αναθεώρηση της μεθοδολογίας του δικαίου* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017), σ. 903.

⁵⁶ Βλ., επίσης, του ιδίου, «Zur Diskussion über die Verbrechen gegen die Menschlichkeit», *Süddeutsche Juristen-Zeitung* 2 (1947), σς 131 επ. Ως προς την εφαρμογή του περιώνυμου τύπου του Radbruch, λαμβάνω εμμέσως πλην σαφώς θέση, επικαλούμενος μια συναφή καίρια επισήμανση του Ronald Dworkin, *Law's Empire* (Oxford: Hart Publishing, 1986), σ. 108: «[E]να ακόμη παράδειγμα δικαιοφιλοσοφικής κοινοτοπίας που οφείλει την επιβίωσή της, στην εκδοχή υπό την οποία έχει αποτελέσει αντικείμενο αντιγνωμίας σε αίθουσες διδασκαλίας και πραγματείες φιλοσοφίας του δικαίου, σε μια παρανόηση του τι πρέπει να είναι μια θεωρία του δικαίου. Οι σημασιολογικές θεωρίες εκλαμβάνουν τα διάφορα ερωτήματα [ως προς τα αχρεία συστήματα δικαίου] σαν να είναι ένα και το αυτό: το σημασιολογικό ερώτημα, δηλαδή, του κατά πόσον οι γλωσσικοί κανόνες που χρησιμοποιούμε για την εφαρμογή της λέξης 'δίκαιο' συμπεριλαμβάνουν ή όχι τέτοια συστήματα. Πρόκειται για ψευδοερώτημα... Και για ένα επικίνδυνο ερώτημα, διότι μας απομακρύνει από τα ζητήματα της πολιτικής ηθικής... Μας αφοπλίζει... Το ερώτημα ως προς τα αχρεία συστήματα δικαίου δεν είναι εννοιολογικό... Δεν είναι ούτε ένα και μόνο, αλλά πολλά, και όλα εγείρονται, για τη θεωρία του δικαίου, εκεί που ανταγωνίζονται οι αντιλήψεις [μας για το δίκαιο]». Στα συγκείμενα του θέματός μας, ιδίως στο ζήτημα του φευκτού της νομικής πλάνης σε ένα καθεστώς αδικού, όπως το εθνικοσοσιαλιστικό, βλ. Frank Saliger, «Rechtsphilosophische Probleme des Verbotsirrtums», in Martin Böse, Kay H. Schumann και Friedrich Toepel (επ.), *Festschrift für Urs Kindhäuser* (Baden-Baden: Nomos, 2019), σς 425 επ. (ανακοίνωση του συγγραφέα, την 6.7.2018, στο Σεμινάριο του Εργαστηρίου Φιλοσοφίας του Δικαίου, Πολιτικής Φιλοσοφίας και Ηθικής που λειτουργεί στη Νομική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών).

διαβόητων πολιτικών ή φιλοσοφικών αντιλήψεων, όπως του Schmitt και του Heidegger, οι οποίοι είναι βέβαια διαπρεπείς στα αδιάφορα (η δε στράτευσή τους με τον εθνικοσοσιαλισμό δεν εκπλήσσει⁵⁷), αλλά και τον πυρήνα της θετικιστικής διδασκαλίας του Kelsen, ο οποίος όμως υπήρξε σε όλα του διαπρεπής και ευπρεπής.

Επίλογος

Πριν από μία δεκαετία περίπου, μια απόφαση τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, στο ζήτημα της αντισυνταγματικότητας ενός νόμου για τη χορήγηση ιθαγένειας σε κατηγορίες μεταναστών, ήρθε, καθώς λέχθηκε, «ως κεραυνός εν αιθρία»: «Στο σκεπτικό της πλειοψηφίας του δικαστηρίου έκδηλη είναι η επιρροή της διδασκαλίας του [Schmitt] (δεν γνωρίζω αν απευθείας ή μέσω μαθητών του)»⁵⁸. Φαίνεται ότι ο Schmitt κάτι έχει να πει σε κάποιους ακόμη και σήμερα και αυτό, βέβαια, κάτι λέει για τους ίδιους.–

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Robert Alexy, «Gustav Radbruch (1878-1949)», *Christiana Albertina* 58 (2004)
- Νικόλαος Κ. Ανδρουλάκης, *Ποινικό δίκαιο: γενικό μέρος I* (Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 2006)
- *Θεμελιώδεις έννοιες της ποινικής δίκης* (Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1994)
- Φίλιππος Βασιλόγιαννης, *Φιλοσοφία μετά John Rawls* (υπό έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία, 2020)
- «Εκδίκηση και ανταποδοτική ποινή», *in Δίκαιο, ηθική και βιοηθική: πρακτικά διλήμματα* (<http://tinyurl.com/Vassiloyannis>)
 - *Ολιγονομία: συγκριτική φιλοσοφία του κοινοδικαίου* (ό. π.)
 - «Ο Αριστόβουλος Μάνεσης στη Βαϊμάρη», *Το Σύνταγμα* 3/2015
- Γ. Κ. Βλάχος, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος* (Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1979)
- Ernst-Wolfgang Böckenförde «Η γένεση του κράτους από την προϊούσα εκκοσμίκευση: το παράδοξο του φιλευθερισμού», μετ. Πέτρου Γιατζάκη, *Νέον Πλανόδιον* 3 (2016)
- Petar Bojanić, «Will the Judgment in the Hague Trial Constitute a Precedent in International Law? On the great crime (*mala in se; scelus infandum*) and sovereignty», *Сομμολοуки преглед* 40 (2006)
- Π. Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό δίκαιο: ατομικά δικαιώματα* (Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1991)
- Ronald Dworkin, *Law's Empire* (Oxford: Hart Publishing, 1986)
- Nir Eisikovits, «Transitional Justice», *in Stanford Encyclopedia of Philosophy*

⁵⁷ Πρβλ. Jonathan Glover, *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century* (New Haven, Ct.: Yale University Press, 2000), σς 376, 377: «Ο καλύτερος τρόπος για να εκθεθεί με σαφήνεια η σύγχυση του Heidegger περί του Είναι προέρχεται από τον Gottlob Frege... Λόγω της σπουδαιότητας του Frege ως φιλοσόφου, η ανεπάρκειά του προ του ναζισμού είναι περισσότερο προβληματική».

⁵⁸ Παύλος Σούρας, «Καρλ Σμιτ: Από τη Βαϊμάρη στο σήμερα μέσω Τρίτου Ράιχ», σ. 8 σημ. 6.

- (<https://plato.stanford.edu>)
- Lon L. Fuller και John D. Randall, «Professional Responsibility: Report of the Joint Conference», *American Bar Association Journal* 44 (1958)
- Jonathan Glover, *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century* (New Haven, Ct.: Yale University Press, 2000)
- Frieder Günther, «The Neglect of Hans Kelsen in West German Public Law Scholarship, 1945–1980», in D. A. Jeremy Telman (επ.), *Hans Kelsen in America - Selective Affinities and the Mysteries of Academic Influence* (Dordrecht: Springer, 2016)
- Jürgen Habermas, «Kants Idee der ewigen Frieden – aus dem historischen Abstand von 200 Jahren», in *Die Einbeziehung des Anderen: Studien zur politischen Theorie* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1996)
- Oona A. Hathaway και Scott J. Shapiro, *The Internationalists: How a Radical Plan to Outlaw War Remade the World* (New York: Simon & Schuster, 2017)
- Scott Horton, «Through a Mirror, Darkly: Applying the Geneva Conventions to ‘A New Kind of Warfare’», in Karen J. Greenberg (επ.), *The Torture Debate in America* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005)
- Ivor Jennings, *The Law and the Constitution* (London: University of London Press, 5η έκδ. 1959)
- Tony Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945* (London: William Heinemann: London, 2005)
- Hans Kelsen, *General Theory of Law & State* (New Brunswick: Transaction, 2006)
- *Peace through Law* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1944)
 - «The rule against *ex post facto* laws and the Prosecution of the Axis War Criminals», *The Judge Advocate Journal* 2/3 (1945)
 - «Will the Judgment in the Nuremberg Trial Constitute a Precedent in International Law?», *The International Law Quarterly* 1 (1947)
- Γιώργης Θ. Κρεμμυδάς, *Οι άνθρωποι της Χούντας μετά τη Δικτατορία* (Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας, 1994)
- Mark Lilla, *Η σαγήνη των Συρακουσών: διανοούμενοι στην πολιτική* (Αθήνα: Athens Review of Books, 2014)
- Γ. Α. Μαγκάκης, *Ποινικό δίκαιο*, (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 3η έκδ. 1984)
- Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 1980)
- Reinhard Mehring, *Carl Schmitt: Aufstieg und Fall* (München: Verlag C. H. Beck, 2009)
- Χρίστου Χ. Μυλωνόπουλος, *Ποινικό δίκαιο: γενικό μέρος Ι* (Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 2007)
- Reinhard Mußnug, Dorothee Mußnug και Angela Reinthal (επ.), *Briefwechsel Ernst Forsthoff - Carl Schmitt (1926 - 1974)* (Berlin: Akademie Verlag., 2007)
- Volker Neumann, *Carl Schmitt als Jurist* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2015)
- Robert Nozick, *Anarchy, State, and Utopia* (New York: Basic Books, 1974)
- Panayis Papaligouras, *Théorie de la société internationale* (Genève: Kundig, 1941)
- Joseph E. Persico, *Nuremberg: Infamy on Trial* (New York: Penguin Books, 1994)
- Gustav Radbruch, «Fünf Minuten Rechtsphilosophie», in *Rechtsphilosophie* (Stuttgart: K. F. Koehler Verlag, 8η έκδ. 1973)
- «Zur Diskussion über die Verbrechen gegen die Menschlichkeit», *Süddeutsche Juristen-Zeitung* 2 (1947)
- Karl Renner, *Die Rechtsinstitute des Privatrechts und ihre soziale Funktion: Ein Beitrag zur Kritik des bürgerlichen Rechts* (Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, 1965).
- Frank Saliger, «Rechtsphilosophische Probleme des Verbotsirrtums», in Martin Böse, Kay H. Schumann και Friedrich Toepel (επ.), *Festschrift für Urs Kindhäuser* (Baden-Baden: Nomos, 2019)
- A. Ι. Σβώλος - Γ. Κ. Βλάχος, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος: ερμηνεία, ιστορία, συγκριτικών δίκαιον Β'* (Αθήνα: χ. εκδ. 1955)

- Bernhard Schlink, *Guilt about the Past* (St Lucia: University of Queensland Press, 2009)
- Carl Schmitt, *Antworten in Nürnberg* (Berlin: Duncker & Humblot, 2000)
- *Das internationalrechtliche Verbrechen des Angriffskrieges und der Grundsatz «Nullum crimen, nulla poena sine lege»* (Berlin: Duncker & Humblot, 1994)
 - *Glossarium: Aufzeichnungen der Jahre 1947 - 1951* (Berlin: Duncker & Humblot, 1991)
 - «Die deutsche Rechtswissenschaft im Kampf gegen den jüdischen Geist», *Deutsche Juristen-Zeitung* 41 (1936)
 - «Nationalsozialistisches Rechtsdenken», *Deutsches Recht: Zentralorgan des Bundes Nationalsozialistischer Deutscher Juristen* 4 (1934)
- Guido Schneeberger, *Nachlese zu Heidegger: Dokumente zu seinem Leben und Denken* (Bern: αυτοέκδοση, 1962)
- Νικήτας Σινιόσογλου, *Μαύρες διαθήκες: Δοκίμιο για τα όρια της ημερολογιακής γραφής* (Αθήνα: Εκδόσεις Κίχλη, 2018)
- Πάυλος Σούρλας, *Δίκαιο και δικανική κρίση: μια φιλοσοφική αναθεώρηση της μεθοδολογίας του δικαίου* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017)
- «Καρλ Σμιτ: Από τη Βαϊμάρη στο σήμερα μέσω Τρίτου Ράιχ», *The Athens Review of Books* 16 (Μάρτιος 2011)
- Michael Stolleis, «Theodor Maunz - Ein Staatsrechtslehrerleben», in *Recht im Unrecht: Studien zur Rechtsgeschichte des Nationalsozialismus* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1989)
- A. Javier Treviño, «Introduction», in Hans Kelsen, *General Theory of Law & State* (New Brunswick: Transaction, 2006)
- Κωνσταντίνος Π. Τσίνας, *Απαγορευμένη αναλογία & επιτρεπτή ερμηνεία του ποινικού νόμου: μια συμβολή στην μεθοδολογία του ποινικού δικαίου* (Αθήνα - Κομοτηνή: Π. Ν. Σάκκουλας, 2010)